

BOLGÁR DÁNIEL

ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 98–120.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.2.98-120

www.aetas.hu

Felületes magyarosodás?

A hitszónoklat nyelve a régi magyar statisztikában

Bevezetés: a magyarosodás a nyelvi statisztikában

Magyarországon a hivatalos statisztika először – és 1941-ig utoljára – az 1850–1851-es népszámlálás során tudakolta a megszámláltak nemzetiségét. Ám ekkoriban Magyarországon az, hogy kinek mi a nemzetisége – úgy tűnik –, túlságosan homályos, újszerű és legfőképpen túl fontos kérdés volt ahhoz, hogy a válaszokat a kortársak hihetőnek gondolják.¹ Az 1857. és az 1869. évi népszámlálás inkább letett a nemzetiségi viszonyok fürkészéséről. Az 1880. évi és azt követő censzusok sem a nemzetiségre, hanem az anyanyelvre kérdeztek rá, de innentől a népesség etnikai összetételét szokásszerűen az anyanyelvi statisztikából olvasták ki. Az 1900 előtti népszámlálások nem tisztázták, mi értendő anyanyelven. 1900-tól az a magyarázat szerepelt a számlálólapon, hogy az anyanyelv „az a nyelv, a melyet [a megszámlált] magáénak vall s legjobban és legszívebben beszél”. 1880-tól nemcsak az anya-, hanem az egyéb beszélt nyelvek után is kérdezősködött a census. Az anyanyelvi adatokat kezdettől, a beszélt nyelveket 1900-tól felekezeti bontásban is közölte a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.²

Az adatok azt mutatták, hogy növekszik a magyar anyanyelvűek aránya: 1880-ban a beszélni tudó polgári népesség 46,5%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek (Horvát- és Szlavónország nélkül, Fiumével és kerületével együtt értett országterületen), 1910-ben viszont már a teljes népesség 54,4%-a. A magyarul tudás is terjedt: 1880-ban a beszélni tudó polgári népesség 52,7%-a, 1910-ben a teljes népesség 64,7%-a beszélt magyarul.³

A magyar anyanyelvűség az összes népesebb felekezet közül messze leggyorsabban az izraeliták között terjedt. 1880-ban már magyar anyanyelvű volt a zsidó vallású beszélni tudó polgári népesség 58,5%-a, 1910-ben pedig a teljes népesség 76,9%-a. Vagyis 18 százalékponttal nőtt a magyar anyanyelvűek hányada az izraeliták körében három évtized alatt, míg a

¹ Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 59–79.; Sohajda: *Nemzet, nemzetiség, néptörzs*, 315–333.

² Dávid: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*, 88–92.; Thirring: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I–II. részi. m.*; Pakot: *Az 1880-as népszámlálás*, 335–376.; Lajtai: *Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon*, 548–553.

³ Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, 216–225., 630–737.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia*, 112–119., 158–161.

római katolikusok közt csak 10, az evangélikusok közt 8, a görögkatolikusok közt 6, a reformátusok, görögkeletiek és unitáriusok közt 1–1 százalékponttal.⁴

Magyarosodás a politikai diskurzusban: siker- vagy kudarctörténet?

A dualista korszak nyilvánosságában a bemutatott nyelvi adatsoroknak a szokásos és illendő, úgyszólván hivatalos értelmezése az volt, hogy az ország örvendetesen magyarosodik, „a magyarság nagyarányú, diadalmas előrenyomulása” figyelhető meg.⁵

A szerzők külön ünnepelték a zsidók kiemelkedő „magyarságteljesítményét”.⁶ Például Beksics Gusztáv, akit Szekffű Gyula „a Szabadelvű Párt hivatalos publicistájának” nevezett,⁷ 1883-ban azt írta, hogy a zsidó „a magyar fajnak legfeltétlenebb szövetségese”, s a zsidók megmagyarosodása lesz „a magyarosítás nagy nemzeti munkájának [...] leggyorsabban és legteljesebben elérhető sikere”.⁸

Tisza Kálmán híve, Csernátony Lajos 1882-ben úgy fogalmazott, „csak a siket nem hallja, mennyire magyarosodtak [a zsidók] itt a fővárosban is, és csak a selejtes érdekhajhászat, vak ellenszenv és a privát sérelmek által elfogultak nem hajlandók vagy nem képesek megérteni és átérzeni, hogy a zsidók tömeges, rohamos, folytonos magyarosodása olyan nyereség állami erősödésünkre, faji vezerségünk jövőjére nézve, melyet nem gátolni kell bután, galádul, hanem buzdítani értelmes elismeréssel és hazafias üdvözlettel”.⁹

És hogy a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal környékéről is hoztak egy példát: Vargha Gyula, a hivatal igazgatója 1901-ben azt írta: „...valamennyi felekezet magyarosodását túlzárnyalja az izraelitáké [...] Nem kicsinylendő teljesítmény ez.” Ráadásul azt remélte, hogy a zsidók beolvadása a magyarságnak nemcsak a számát fogja gyarapítani, hanem minőségileg is fel fogja javítani: a zsidókat magában foglaló magyarság olyan lesz, „mint a finom damaszkuszi kardpengében az összekovácsolt különböző keménységű acéllemezek. Az ily acél hajlékony és kemény, nemcsak csontig hatol, bevág a vasba is.”¹⁰

Voltak azonban olyan szerzők, akiket nem győztek meg a népszámlálások eredményei, nem hittek a magyarosodási sikertörténetben. Nem meglepő, hogy a nem magyar nemzetiségek nevében beszélők kétségbe vonták az adatok érvényességét.¹¹ Minket azonban most az érdekel, hogy magyar részről is voltak olyan klubok a dualista korszakban, amelyekben kudarctörténetként beszéltek el a magyarosodást, még hozzá a zsidók magyarosodásában

⁴ *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, 508–623.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész*, 246–277.; Bolgár: *Zsidók és nem zsidók számokban*, i. m.

⁵ Ajtay József: *Tízmillió magyar*. Budapesti Hírlap, 1912. november 16.1. Lásd még például: Beksics: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra*, 47–53.; *A magyarrá lett főváros*. Pesti Hírlap, 1891. július 6. 1–2.

⁶ Az idézett szövegeken kívül lásd még például *Magyarosodás*. Pesti Napló, 1895. augusztus 3. 2.; Bánffy: *Magyar nemzetiségi politika*, 68.

⁷ Szekffű: *Három nemzedék*, 249., 260., 306.; Szekffű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 282., 295., 352.

⁸ Beksics: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra*, 57–58.

⁹ Csernátony Lajos: *Zsidóinkhoz*. Nemzet, 1882. szeptember 19. 2.

¹⁰ Vargha: *A magyarság félszázados fejlődése*, 420. Lásd még: Vargha: *Népünk mozgalma a népszámlálás adatai szerint*, 206. Hasonló fajnesemítési spekulációkra lásd még: Bolgár: „*Kevert fajjává akarunk válni!*” <https://24.hu/belfold/2022/08/25/orban-viktor-tusnadfurdo-kevert-fajjua-akarunk-valni/> (letöltés: 2023. május 29.)

¹¹ Dávid: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*, 90.

kétéltedtek. Úgy tartották, hogy esetükben afféle álságos, tessék-lássék magyarosodás történt csak.

E klubok közül néhány megnevezése nem megerőltető feladat. Az egyiket úgy hívták: Országos Antiszemita Párt. Például még valamivel a pártalapítás előtt ezt írta a *12 Röpirat*-ban a Titus Aemilius álnevű szerző, Szemnecz Emil, akinek a cikke miatt a szerkesztőnek, Istóczy Győzőnek kellett bíróság elé állnia:¹² „Mert a hogy ötven krajczárért felveszi történeti nagy embereink nevét, nem érdem, csak új és méltó jellemvonása a zsidó szemtelenségnek. Hogy felhagy a kaftán-viseléssel, csimbók-hordással s úgy a hogy a német-beszéddel, az még mind nem érdem, csak külsőség, csak ámitás.”¹³

Egy másik klub Katolikus Néppárt névre hallgatott: Kadicsfalvi Török Mihály Miklós 1901-ben az *Alkotmány*-ban azt fejtegette, hogy „a zsidó zsidó marad, mert az ötvenkrajcáros név, az esetleges kikeresztelkedés, a magyar írni-olvasni tudás még nem szabadalom a magyarságra. [...] Magyarul beszél? magyarul ír? magyar nevet visel? Igen. De magyarul érez-e, magyarul gondolkodik-e? Nem!”¹⁴

Ez az álláspont a Horthy-korszakban a *mainstream* valóságértelmezés része lett azzal, hogy Szekfű Gyula belefoglalta *Három nemzedék* című, először 1920-ban megjelent nevezetes művébe. A zsidók magyarosodásáról azt írta, hogy „a Kárpátok hágoit átlépve a galíciai és orosz zsidó, ki az ázsiai állapotok közt, honnan jött, emberszámba is alig ment, kellemes csodálkozással vette észre, hogy íme csak nemzeti ruháját kell levetnie, csak a közönséges érintkezésre szükséges magyar beszédet kell elsajátítania, máris éppen olyan jó magyar, tagja magyarországi nemzeti közösségének, mint generációk óta bentlakó zsidó polgártársai, vagy akár a magyar föld autochtonai, ősi családok nemes vagy paraszt leszármazói. Az idegen elemeket a belső átalakulás kötelessége alól a magyar közhangulat elvileg, változhatatlan érvénnyel felmenté: a határt akadály nélkül átlépő galíciai hosszabb-rövidebb tanyázás után rutén-tót vidéken, az Alföld magyar városaiba megérkezve már magyar számba ment és joggal elhihetette magáról, a közhangulat hatása alatt, hogy épp oly jó magyar, mint bárki más ez akkor még széles országban. Az államilag szervezett névmagyarosító akció segítségével, eldobja nevét, újat vesz fel, boltot nyit, kis házat szerez, ezzel a magyar illúziók, az állam és nemzet formalisztikus felfogása szerint valóban és egészen magyarrá vált, gyarapítja a magyarság számát. Eggyel megint többen vagyunk, mondottuk, rá fér szegény, testvértelen fajtánkra. Ez az érzelmi alapja annak, hogy a bevándorlóktól csak felületes és merőben külsőleges, de annál gyorsabb átalakulást kívántunk. Lelkébe óvakodtunk beletekinteni, megelégedvén ruha és beszéd külsőségeivel, végleg áldozatává esvén a tévedésnek, melytől Széchenyi halálos félelemben, kezét tördelve óvott bennünket: összetévesztettük a nemzetiséget a nyelvvel, a magyarságot a magyarul csevegéssel, a halhatatlan lelket a mulandó, színét váltó külsővel. Vétünk a legsúlyosabb, mert az Ige, a Lélek ellen való.”¹⁵

Szekfű egy már akkor is kissé divatjamúlt témáról, a zsidó beilleszkedésről fejtette ki e sorokban az álláspontját, hogy aztán végre rátérhessen igazi tárgyára, az úgynevezett zsidó térfoglalásra.¹⁶ Mondanivalója az volt, hogy a galiciáner zsidók csak amolyan mondvacsinált

¹² Halász (szerk.): *Országgyűlési almanach*, 159–160.

¹³ Titus Aemilius [Szemnecz Emil]: *Az elzsidósodott Magyarország*. 12 Röpirat, 1882. július 15. 9.

¹⁴ K. T. M. [Kadicsfalvi Török Mihály]: *Zsidó veszedelem Magyarországon*. Alkotmány, 1901. július 19. 2–3.

¹⁵ Szekfű: *Három nemzedék*, 289–290.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 330–331.

¹⁶ A zsidókérdés-vitának a beilleszkedés, illetve a térfoglalás témáját középpontba állító változatának megkülönböztetésére és leírására lásd: Bolgár: *A beilleszkedéstől a térfoglalásig*, 187–201.

magyarok lettek, szívükben „zsidó nemzeti szolidaritás”¹⁷ lakozott. Hogy milyen széles volt szerinte ez a „tegnap még idegen, ma csak névleg magyar”¹⁸ réteg? A szerző azt állította, hogy a magyarországi zsidóság többségéről van szó, és hogy a magyar anyanyelvű zsidók legalább fele 1914-hez képest húsz–harminc évnél nem régebben érkezett az országba.¹⁹

Am mintha Szekfű azt gondolta volna, hogy a galiciánerek névleges magyarsága ragályos volt, és a rég idevalósi zsidókra is áterjedt, ezáltal az egész zsidóságot jellemezte: „A honos magyar zsidó azonban testvéri érzéssel nyújtá kezét fajrokonai felé – kik némelykor ugyancsak távoli rokonai voltak, amennyiben a dunántúli zsidóság egy része nyugati bevándorlás – s fajszeretetéit szabadjára eresztve, a betóduló idegeneknek önmagát és magasabb kultúráját is kiszolgáltatta.”²⁰

Miből jutottak arra egyes szerzők, hogy a zsidók magyarsága hártványkony volt? Sem Szekfű, sem azok a politikai gondolkodók, akiktől megörökölte a zsidók névleges magyarosodásának sztoriját, nem mondták meg, honnan tudják, milyen adatokra alapozva állítják azt, amit.

A következőkben azt kívánom megmutatni, hogy a magyarosodás kudarctörténeti narratívája mellett annak idején igenis szólt érv, sőt úgy tűnhetett, hogy az igazolt tudás rangján áll. A zsidók mondvacsinált magyarságát néhány rég elfelejtett táblázat látszott bizonyítani, ami a hitszónoklat nyelvéről tartalmazott adatokat. Ez az írás e táblázatok keletkezésének és értelmezésének történetét kívánja kinyomozni, majd ellenőrizni, tényleg azt jelentik-e, amit kiolvastak belőlük.

A magyarosodás kudarcra mint igazolt tudás

A zsidók nyelvi magyarosodásának felületességét egy világos gondolkozású férfiú, egy kelően földhözragadt empirikus társadalomtudós mutatta ki adatszerűen 1898-ban. Jekelfalussy József-ről, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatójáról van szó.²¹

Mielőtt ismertetném, mit írt Jekelfalussy, érdemes lenne bemutatni a szerző politikai eszméit, és különösen azt, milyen volt a viszonya a zsidókhoz. De az általam olvasott munkái alapján nem tudom megrajzolni a részletes politikai portréját. Rendszerint sokkal távolságtartóbb volt ő annál, minthogy ilyesmiket eláruljon magáról. Csak az a biztos, hogy a zsidó magyarosodás lelkes hívének mondta magát,²² ugyanakkor helyeselte a zsidók megkeresztelkedését,²³ és magától értetődőnek vette, hogy a történelem afelé a tökéletesség felé halad, amit etnikailag homogén nemzetállamnak hívnak.²⁴ Talán még azt a *Nemzetgazdasági*

¹⁷ Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 444.

¹⁸ Szekfű: *Három nemzedék*, 219.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 247.

¹⁹ Szekfű: *Három nemzedék*, 142., 288.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 153., 329–330. Arra, hogy Szekfű rosszul értesült volt, lásd legutóbb: Konrád: *A galiciai zsidó bevándorlás mítosza*, 31–60.

²⁰ Szekfű: *Három nemzedék*, 290–291.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 332.

²¹ Életrajzára lásd: Rózsa (szerk.): *Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből*, 342–344.

²² Jekelfalussy József: *Jekelfalussy Józseftől, a kir. központi statisztikai hivatal igazgatójától, a tudományos akadémiában tartott fölolvasására vonatkozó, lapunk előző számában megjelent cikünkre, a következő levelet vettük...* Egyenlőség, 1898. december 18. 9.

²³ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*. Közgazdasági Szemle, 22. évf. (1898) 12. sz. 810–811.

²⁴ Jekelfalussy József: *Tanulmányok népünk életviszonyairól. A nemzetiség*. Budapesti Szemle, 39. köt. (1884) 93. sz. 363., 375–376.; Jekelfalussy: *Értelmiségünk és a magyarság*. Közgazdasági és

Szemle hasábjain zajló vitát érdemes megemlíteni, amelyben Jekelfalussy Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának vezetőjét, Kőrösi Józsefet aprította. Itt hősi az izraelita vallású²⁵ Kőrösit fontoskodó mitugrásként festette le.²⁶ De erőltetett lenne azt állítani, hogy itt Jekelfalussy egy sztereotip zsidó értelmiségit írt le, ugyanis egy árva szóval sem utalt arra, hogy Kőrösivel annak zsidósága lenne a baj.

Nos, e kissé rejtélyes alak, Jekelfalussy József 1898. december 5-én tartott akadémiai felolvasásán, amely a *Közgazdasági Szemlé*ben jelent meg, a nemrégiben meghozott egyházpolitikai törvények hatását elemezte, és a cikke végén mintegy kitérőként hozta szóba az egyes felekezetek magyarosodását. Úgy találta, a nagyszabású vállalkozás nem áll túlságosan jól: „...az egyházak körében a magyar nyelv még mindig nem foglalja el azt a helyet, a mely [...] megilleti”. Ennek okát nem a hívek „elmagyarosulatlanságában”, hanem egyházaik tehetetlenségében találta meg: „...ez az állapot – legalább általánosságban véve – nem tekintendő az egyházak részéről a magyarság iránt táplált valamely ellenséges érzület következményének, mint inkább egyszerűen azon conservatismus folyományának, a mely az egyházakat mindenkor jellemezni szokta s a mely nem tud lépést tartani a változó viszonyokkal.”²⁷

Ez a leírás azonban csak a keresztény felekezetekre volt érvényes. A zsidókról mást beszélt el Jekelfalussy. Azt, amit például Szekfű Gyula is, vagyis, hogy a magyarság a zsidó hitközségek tagjain csak vékony máz: „...az a szinte köztudattá lett nagymérvű magyarosodás a zsidóság körében, a melyet népszámlálási adatokra, valamint egyéb különböző külső jelenségekre támaszkodva oly gyakran és örömmel szoktunk hangoztatni, még mindig nagyon felszínes csak, legalább is nem hatotta át az egyének belső világát.”²⁸

Jekelfalussy nem a levegőbe beszélt. Hogy megmutassam, min alapult az állítása, a régi magyar hivatalos statisztika egyik kicsiny zugával,²⁹ a hitszónoklat nyelvéről folytatott adatgyűjtéssel kell megismerkednünk.

Közgazgatási Szemle, 18. évf. (1894) 5. sz. 514., 516., 525–526.; Jekelfalussy: *Nemzetiségi viszonyok*, 378.; Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 815.

²⁵ Kőrösi József. Magyar-Zsidó Szemle, 23. évf. (1906) 3. sz. 303.

²⁶ Jekelfalussy József: *Statisztika és logika*. Nemzetgazdasági Szemle, 15. évf. (1891) 946–952.; Jekelfalussy: *Még egyszer a statisztika és logika*. Nemzetgazdasági Szemle, 16. évf. (1892) 54–60. A vitára lásd még: Kőrösi: *Statisztika és logika. Együttel válasz Jekelfalussy úrnak*, i. m.; Kalmár: *Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út) 1.*, 135–145.; Kalmár: *Akadémikusok tudományos vitája a statisztika logikájáról és módszertanáról. Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út 2.)*, 38–50.

²⁷ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814–815.

²⁸ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 816. Lásd még: Jekelfalussy: *Értelmiségünk és a magyarság*, 515–516.

²⁹ A hitszónoklat nyelvére vonatkozó adatokkal mindössze Michael K. Silber (*The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, 153.); Karády Viktor (*Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?*, 186., 188.) és Kövér György (*Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*, 148.; Kövér: *A magyarországi zsidóság története*, 52.) foglalkozott. Lásd még: Frojimovics: *Szétszakadt történelem*, 108–109.

Adatgyűjtés a hitszónoklat nyelvéről

1895 októberétől az állam levette a lelkészekről a népmozgalmi statisztika gondját, és átadta az újonnan hivatalba lépő állami anyakönyvvezetőknek.³⁰ Ám, úgy látszik, egy modern, keretesködő állam³¹ nem hagyja elburjánzani az egyszer már megnyírt bukszust: a Központi Statisztikai Hivatal új kérdőívekkel kezdte bombázni a lelkészeket a Horvát-Szlavónország nélkül értett Magyarország területén,³² jelesül elindította a hitéleti statisztikai adatgyűjtést.³³ Ennek keretében először 1897-ben tudakolta az anyaegyházközségektől és anyahitközségektől, milyen szót hall a gyülekezet a templomban.³⁴ Egészen pontosan a Központi Statisztikai Hivatalt nem az érdekelte, milyen nyelven zajlik a szertartás egésze, hanem az, milyen nyelven hallották vagy mondták a hívek azt, amit meg kellene érteniük. Azaz a hitszónoklat, az éneklés és egyes egyházi ténykedések, például a temetés nyelvére kérdeztek rá, mindig az adott egyház viszonyaira szabva a kérdőívet.³⁵

A bonyodalmak már itt elkezdődnek. Egyrészt az adatok ugyan már 1897-re vonatkozóan is ismertek,³⁶ de idősorba csak 1898-tól rendezhetők a számok, amikortól a statisztikai évkönyvekben történt az adatok közzététele, még hozzá a korábbiétól eltérő szerkezetben.³⁷ Másrészt az egyházi ténykedések nyelvét kérdezte ugyan a KSH, de nem kezdett vele semmit. Harmadrészt 1900-ig a hitszónoklat és az ének nyelvéről közöltek adatokat, de fogalmunk sincs, hogyan összesítették azokat. 1900 után már azt állítják a statisztikai évkönyvek, hogy csak a hitszónoklat nyelvéről tudósítanak.³⁸

A fő gond azonban mindenképpen az volt, hogy egy-egy adatszolgáltató, vagyis egy-egy anyaegyházközség korántsem volt nyelvileg egységes, hanem sok helyütt két, három, sőt négy nyelv is használatban volt. Ezért az adatszolgáltatóknak tüzetesen le kellett írniuk, milyen nyelveket egy évben hányszor használnak, sőt ki kellett térniük arra is, mi történik nyelvi szempontból a leányegyházakban, illetve fiókhitközségekben.³⁹ (Hogy a fiálék adataival a KSH mit kezdett, hogyan számolta be a statisztikai évkönyvek kimutatásaiba, ha egyáltalán beszámolta, nem világos.)

A KSH úgy próbált rendet teremteni az adattengerben, hogy először is meghatározta a válaszok alapján minden anyaegyházközség, illetve anyahitközség esetében a hitszónoklat főnyelvét, vagy ha több nyelvet egyforma mértékben használtak, akkor a fő nyelveit. A fő-

³⁰ Bokor: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*, 183–184.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911)*, 52–53.

³¹ A fogalomra lásd: Bauman: *Modernity and Ambivalence*, 26–39.

³² A hitközségek esetén a rabbik helyett az hitközségi elnök is válaszolhatott.

³³ Báró Dániel Ernő kereskedelmiügy m. kir. miniszternek a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1898. évi tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése, 199–210.; Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 232–233.; *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 432.

³⁴ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814.

³⁵ Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 237–241.; *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 426–430.

³⁶ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 888.

³⁷ 1897-re vonatkozóan csak az egynyelvű egyházközségek adatai elemezhetőek.

³⁸ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VIII. 1900*, 386–388.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XI. 1903*, 402–404.

³⁹ Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 241.; *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 430–431.

nyelvnél kevesebbszer, de azért nem ritkán, ám nem ismert, hogy legalább hányszor, mindenestre évi tizenkét alkalomnál tudhatóan többször⁴⁰ használt nyelvet megtették melléknyelvek. Az ennél is ritkábban használt nyelvekről is közöltek adatot, de az egyházközségek nyelvi kategorizálása során ezeket nem vették figyelembe.⁴¹

A főnyelvek és melléknyelvek alapján minden egyházközséget besoroltak a mintegy nyolcvan nyelvi kategória egyikébe. Ezt a kimutatást böngészni érdekes a statisztikai évkönyvekben,⁴² átlátni lehetetlen. És mintha a statisztikusoknak se lett volna kedve bajlódni ezzel: az adatokat hol feldolgozta a KSH, hol nem (a statisztikai évkönyv 1898-ban, 1900-ban, 1903-ban, 1906-ban, 1909-ben, 1910-ben, 1911-ben és 1912-ben tájékoztatott a hitszónoklat nyelvéről),⁴³ a kimutatások – szokatlan módon – számszaki hibákkal terheltek, 1912 után pedig soha többet nem közöltek adatot a hitszónoklatokról, noha a Horthy-korszakban is minden évben zaklatták a lelkészeket az adatgyűjtéssel.⁴⁴

Hogyan lehetne értelmezhetővé egyszerűsíteni a képet? Az a kézenfekvő megoldás jutott a KSH eszébe, hogy meg kell becsülni, miként oszlott meg a hitszónoklat hallgatására szánt idő a különböző nyelvek között egy-egy egyházközségben, illetve az egész országban. Az alkalmazott becslési eljárásról a statisztikai évkönyvekben a táblázatokhoz fűzött szokásos jegyzet nem ad világos eligazítást: „Ebben az összeállításban jobb áttekintés és összehasonlíthatóság végett a többnyelvű egyházak az egyes nyelvek között arányosan fel vannak osztva.”⁴⁵ Az 1898-as statisztikai évkönyvben szerencsére részletesebb felvilágosítást nyújt ugyanez a jegyzet: „Ez összeállításban jobb áttekintés és összehasonlíthatóság végett a több nyelvű egyházak az egyes nyelvek között arányosan fel vannak osztva, akként, hogy a változó nyelvűek egyenlően, a fő- és melléknyelvvél bíró egyházak pedig $\frac{2}{3}$ es $\frac{1}{3}$ arányban osztattak meg.”⁴⁶ Ebből kiindulva már könnyű visszafejteni a számokból, hogyan járt el a Statisztikai Hivatal. Az egynyelvű gyülekezetekkel nem volt gond. Ha egy egyházközségben volt több főnyelv is, az azt jelentette, hogy egyenlő arányban hangzott el a hitszónoklat ezeken. Ha főnyelv és melléknyelv is volt egy egyházközségben, akkor feltételezték, hogy a főnyelv(ek)re az idő kétharmada jutott, a melléknyelv(ek)re pedig a maradék. A mellék-

⁴⁰ Ezt onnan tudjuk, hogy voltak olyan egynyelvűként nyilvántartott egyházközségek, amelyekről a KSH kimutatta, hogy azokban „évenként legalább tizenkétszer” más nyelven tartottak hitszónoklatot. Lásd például: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX. 1912*, 458–459.

⁴¹ Például: *Magyar statisztikai évkönyv 1912*, 457–458.

⁴² Például: 1898-ban olasz nyelvű izraelita hitközséget is találunk (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VI. 1898*. Budapest, 1899: 325.), nyilván a fiumeit. 1903-ban pedig angol nyelvű református egyházközséget (*Magyar statisztikai évkönyv 1903*, 402.) említett a statisztikai évkönyv. Bizonyára a budapesti (Hold utcai) német leányház angol nyelvű prédikációiról van szó (*Budapest vallásügyi statisztikája*. Alkotmány, 1901. április 6. 4.

⁴³ *Magyar statisztikai évkönyv 1898*, 325–327.; *Magyar statisztikai évkönyv 1900*, 386–388.; *Magyar statisztikai évkönyv 1903*, 402–404.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIV. 1906*, 418–420.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVII. 1909*, 433–435.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVIII. 1910*, 419–421.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1912: *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIX. 1911*, 435–437.; *Magyar statisztikai évkönyv 1912*, 457–459.

⁴⁴ *A m. kir. miniszterelnöknek az 1932/33. évi hivatalos statisztikai munkaterv tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése*, 21–22., 427–434.

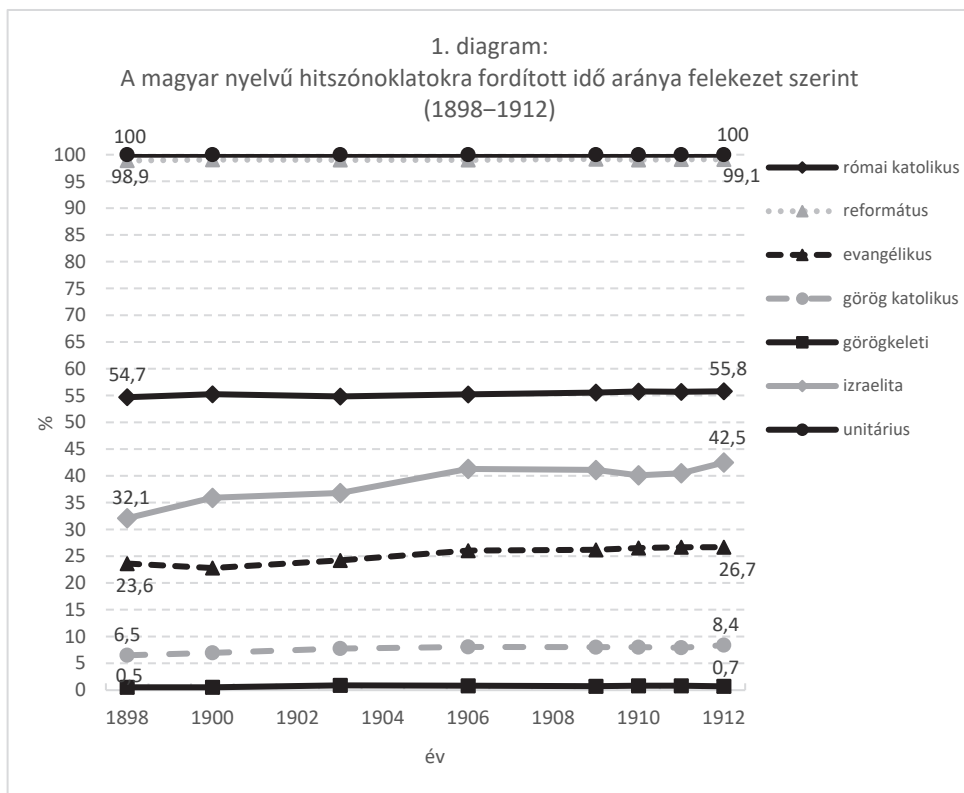
⁴⁵ *Magyar statisztikai évkönyv 1912*, 458.

⁴⁶ *Magyar statisztikai évkönyv 1898*, 326.

nyelveknél is ritkábban használt nyelveket figyelmen kívül hagyták. Vagyis például egy német fő- és magyar melléknyelvű egyházközsége két-harmad német és egyharmad magyar községeként számoltak el. Az egyes nyelvekre jutó egyházközségek számát végül országosan összesítették, és egész számra kerekítették. Az eljárás nem tökéletes, ugyanis kisebb logikai hibát tartalmaz,⁴⁷ nem is pontos, de nem is irracionális.

A hitszónoklatok magyarosodása a keresztény felekezeteknél

A Központi Statisztikai Hivatal eljárásának elfogadásával már felekezetenként felrajzolható a hitszónoklat magyarosodásának becsült görbéje. Az adatok azt mutatják, óriási különbség volt az egyes felekezetek közt abban, mekkora szerep jutott a magyar nyelvű hitszónoklatnak (1. diagram). Ennek azonban semmi jelentősége nincs a magyarosodás szempontjából. Ez a felekezetek magyarságáról árulkodik. Vagyis a reformátusok és unitáriusok nem lendületes asszimilációjuk folytán hallottak úgyszólván kizárólag magyar szót a templomban, hanem mert eleve majd mindnyájan magyarok voltak. A görögkeletiek épp fordítva.

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzetet.

⁴⁷ Ez abban áll, hogy ha valamelyik egyházközségben két főnyelv is volt, de csak egy melléknyelv, akkor a főnyelvnek jutó 2/3 egyházközséget szükségképp el kellett osztani a két főnyelv között, így végül a két főnyelvre és a melléknyelvre is 1/3 egyházközséget számolt el a KSH becslése. Vagyis az ilyen esetekben hiába vallotta egy lelkészesség fontosabbnak az egyik nyelvet a másiknál, a statisztikai felmérés során ez a megkülönböztetés elsikkadt.

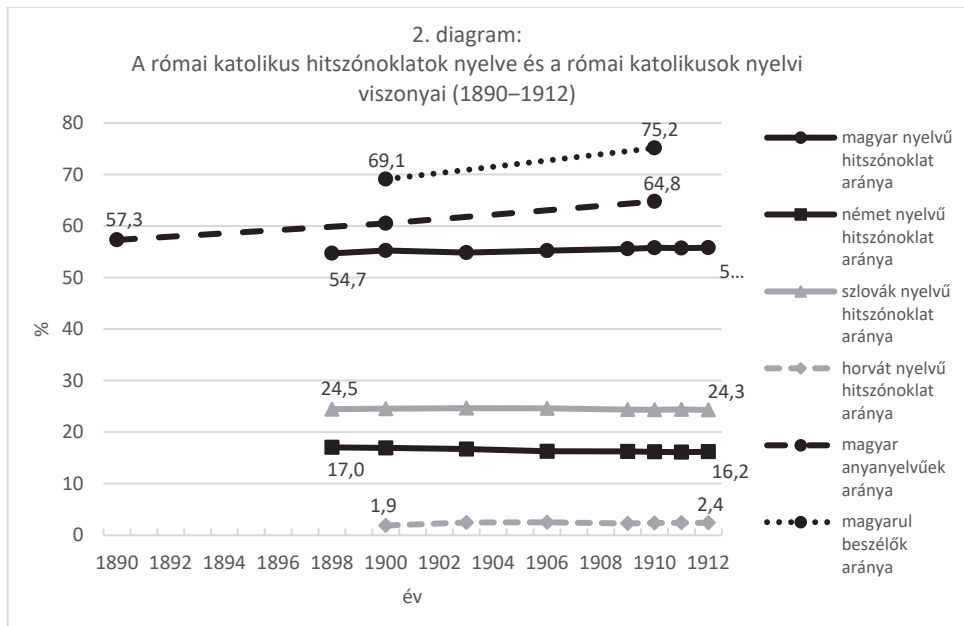
A templomi magyarosodásról a változás iránya és üteme tanúskodik. Ha a versenyen kívüli unitáriusoktól és reformátusoktól eltekintünk, az figyelhető meg, hogy minden felekezet hit-szónoklata magyarosodott abban a másfél évtizedben, amiről ismereteink vannak. A római katolikusoké és görögkeletieké csigalassúsággal. A görögkatolikusoké és evangélikusoké inkább egy sietős csiga sebességével. És csak egy felekezeté gyorsan, az izraelitáké. A századforduló előtt még a harmada sem volt magyar nyelvű a zsidó hit-szónoklatoknak, 1912-re már több mint kétötöde a becslés szerint. (Megjegyzendő, hogy a zsidó hitközségek számottevő részében egyáltalán nem tartottak hit-szónoklatot. Az ilyen anyahitközségek kimaradtak a hit-szónoklati statisztikából.)

Vagyis mindenki magyarosodott, de messze leginkább a zsidók. Ezt mutatják a hit-szónoklatokról gyűjtött adatok. Úgyhogy igazán nem lehet érteni, miért fanyalgott Jekelfalussy, és azt főleg nem, miért éppen a zsidókat pécézte ki.

Nos, azért, mert Jekelfalussy nem úgy értette meg az adatokat, mint mi, és nem is értette úgy, hiszen ő 1898-ban csak az első évi, 1897-es adatokat ismerte, a trenddel nem lehetett tisztában. Az ő ötlete az volt, hogy a hit-szónoklat nyelvéről gyűjtött adatokat egy másik adatsorral, még hozzá a népszámlálások anyanyelvi statisztikájával összevetve kell kivallatni. Vagyis azt kell megfigyelni, hány százalék vallotta magát magyar anyanyelvűnek egy-egy felekezetben a censusokon, és ehhez képest milyen arányban hangzott el magyarul a prédikáció.⁴⁸

Innentől kövessük a Jekelfalussy által javasolt eljárást először a keresztény felekezetek esetében (a reformátusok és unitáriusok kevés tanulással szolgáló esetét kihagyva). Sőt, ne csak a magyar anyanyelvűek arányát vessük össze a magyar hit-szónoklat arányával, hanem a magyarul tudókéét is, és figyeljük meg azt is, a hit-szónoklatok mekkora hányada hangzott el más fontosabb nyelveken. Minden adat Magyarország Horvát-Szlavónország nélkül, Fiumével és kerületével együtt értett területére vonatkozik.

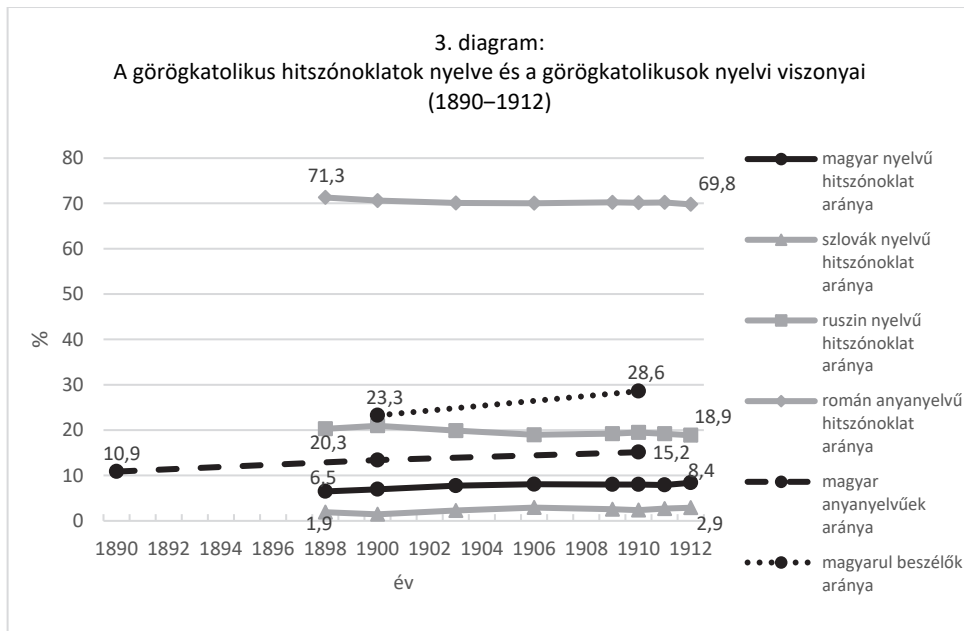
⁴⁸ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814–816., 888.

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzetet, továbbá Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.* Budapest, 1893. 100–105., 254–259; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1907. 230–237., 352–355., 546–617.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész.* 162–165., 246–249., 448–525.

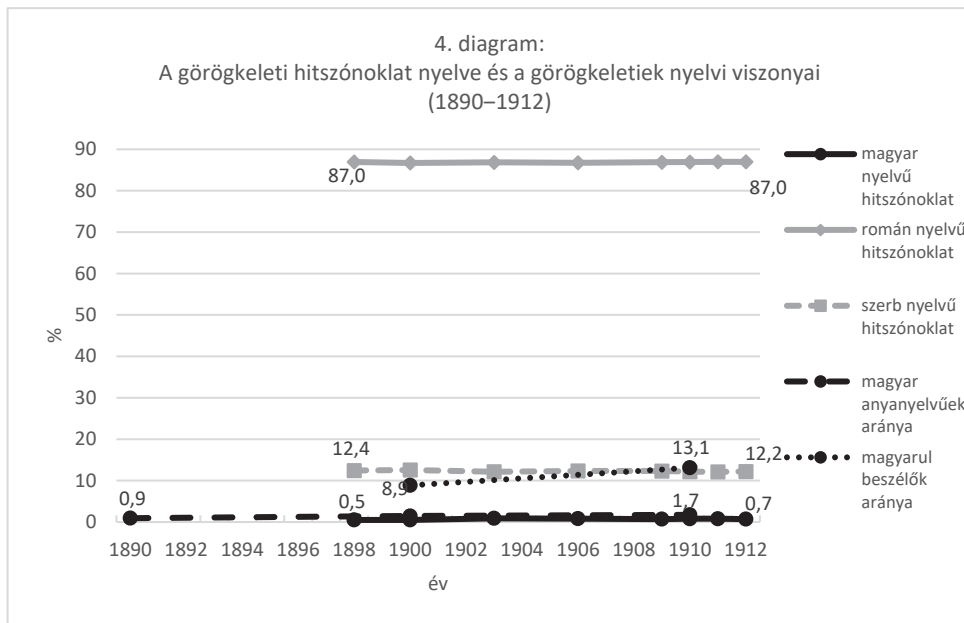
Megjegyzés: A horvát nyelvű hitszónoklat arányáról 1898-ra azért nincs adat, mert ebben az esztendőben a sokác, bunyevác, illír, dalmát, és talán még a krassován nyelvűnek bevallott hitszónoklatokat tartó egyházközsegek számát összevonták a horvát nyelvűnek vallott gyülekezetekével, míg a többi évben önálló nyelvként fogták fel az említetteket.

A római katolikusok esetében az látszik (2. diagram), úgy emelkedett minimálisan a magyar hitszónoklat aránya, hogy közben kissé csökkent a német, de stagnált a szlovák, és nem sokat változott a horvát prédikációk hányada. Ám a magukat a népszámláláson magyar anyanyelvűnek és magyarul beszélőknek vallók aránya mindig nagyobb volt a római katolikus hívek között, mint amekkora a magyar nyelv részesedése volt a hitszónoklatra fordított időben, sőt az évek előre haladtával növekedett az eltérés.

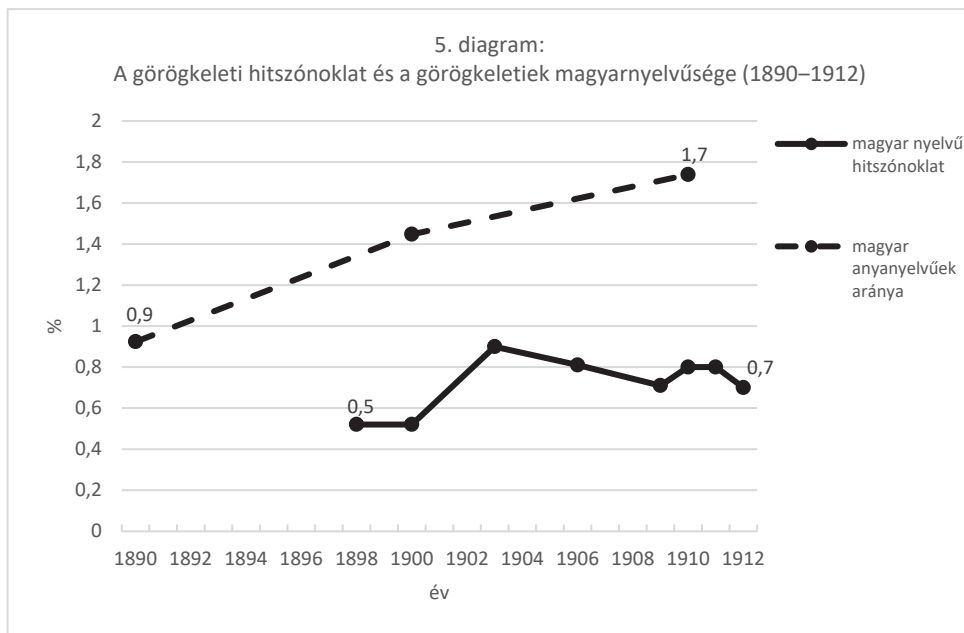
Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

A görögkatolikusok esetében (3. diagram) kissé nőtt a magyar hitszónoklat súlya, ám a szlováké is. E folyamatok „károsultja” a román és a ruszin prédikáció volt. A magyar anyanyelvűség és a magyarul értés azonban ezúttal is elterjedtebb volt, mint a magyar hitszónoklás.

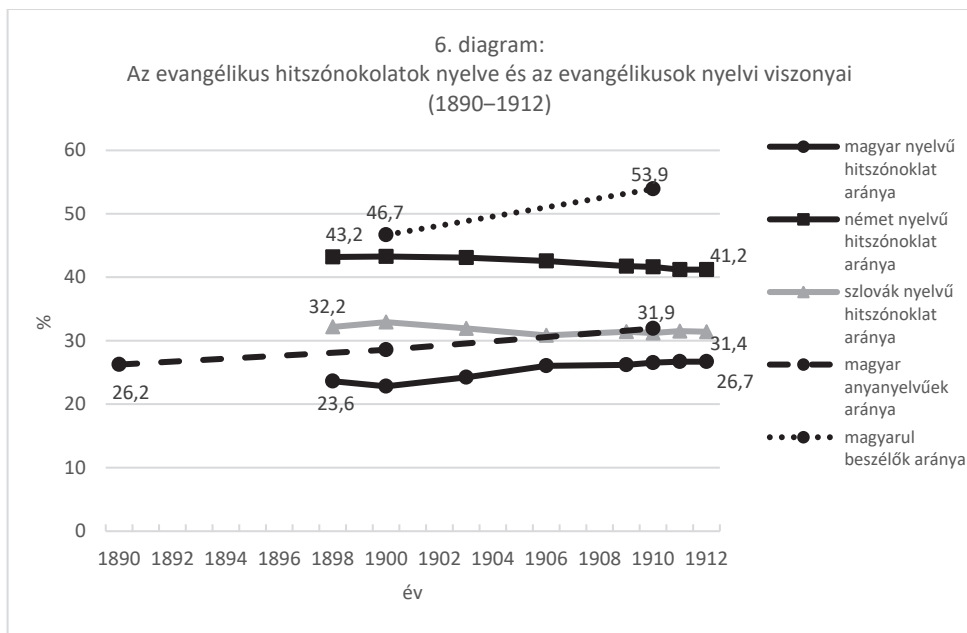
Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

A görögkeletieknél (4. diagram) a román nyelvű hitszónoklat tartotta a pozícióit, ahogy a szerb nyelvű is. A magyar nyelvnek olyan kis szerepe volt a magyarországi ortodox keresztények életében, hogy az erre vonatkozó görbéket ki kell nagyítanunk ahhoz, hogy átlássuk (5. diagram). Itt is az tűnik ki, hogy hiába terjedt valamelyest a templomi magyarnyelvűség, a magyar beszéd az ortodox hitszónoklat esetében ritkább volt, mint a görögkeleti hívek magyarajkúsága.

Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

Az evangélikus egyházban (6. diagram) kissé visszaszorulóban volt a német és a szlovák nyelv, és előretörőben a magyar. Ám az evangélikus hívek körében is nagyobb arányú magyarul tudást és magyar anyanyelvűséget mutatott ki a népszámlálás, mint a hitéleti statisztika a lutheránus egyházban.

Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

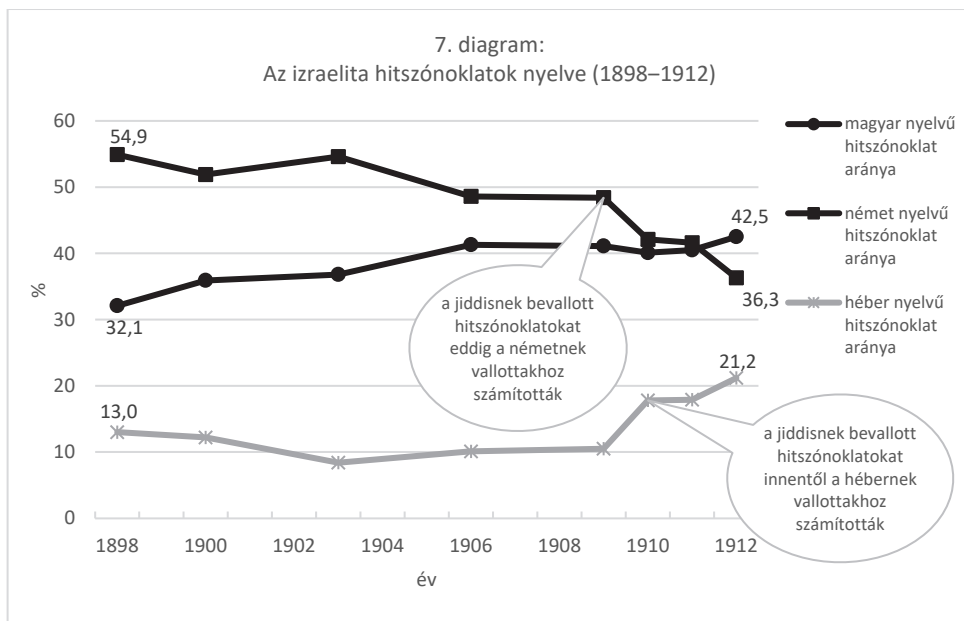
Az összes keresztény egyház hívei előbbre jártak tehát az elmagyarosodásban a népszámlálás szerint, mint egyházaik (eltekintve a református és unitárius egyháztól). Ezt értelmezte úgy Jekelfalussy, hogy a keresztény egyházak nem motorjai, hanem gátjai a nemzeti egyneműsődésnek: lassabban haladnak előre a történelemben, mint a híveik.⁴⁹ Úgy fogta fel tehát a census és a hitéleti statisztika keresztényekre vonatkozó adatai közti eltérést, mint ami két valóság, a templom falain kívüli és az azon belüli nyelvhasználat eltérésére világít rá.

A hitszónoklat magyarosodása az izraelita hitközségekben

Az izraelitáknál, szemben a keresztény felekezetekkel, végre számottevő változásokat figyelhetünk meg a hitszónoklat nyelvének alakulásában az adatok közlésének időszaka alatt: a magyar nyelv nagyszabású zsinagógái előretörése figyelhető meg (7. diagram).⁵⁰ Ezenkívül még német és héber nyelvű prédikációt hallgató hitközségekről tudósítanak figyelmet érdemlő számban a statisztikai évkönyvek. A magyar nyelv diadalmenete alapvetően a német kárára történt, de a héber is veszített a pozícióiból 1909-ig, ám 1910-től jelentősen nőtt a súlya a német ellenében.

⁴⁹ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814–815.

⁵⁰ Az izraelita hitszónoklat nyelvére vonatkozó adatokat részletesen elemzi Bolgár: *Zsidók és nem zsidók számokban*, i. m.

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzetet.

Ám mi az, hogy héber hitszónoklat? És mi állhat az 1910-től kimutatott hirtelen elterjedése mögött? Az *Egyenlőség* című neológ izraelita lap többször megírta, hogy a héber hitszónoklat műfaját még nem találták fel, az ilyen nyelvűnek bevallott prédikációk mind jiddis nyelvű hitszónoklatok valójában.⁵¹ És persze az is kérdéses, mennyire voltak németek és mennyire jiddisek a német nyelvűnek vallott hitszónoklatok,⁵² hiszen minden adatközlőnek az egyéni belátásán múlott, mit gondol arról, hol ér véget a német beszéd, és hol kezdődik a jiddis.

A magyarországi zsidó nyelvhasználat leírásának nehézségeitől a Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálások anya- és beszélt nyelvi statisztikájának esetében két huszárvágással szabadult meg. Egyrészt nem érdeminek nyilvánította a német és a jiddis közti különbséget: a számlálólapok kitöltéséhez adott részletes utasítás meghagyta, hogy a jiddis nyelvet bevallókat németül beszélőnek kell feltüntetni, mivel a jiddis nem más, mint rontott német. Másrészt az utasítás megtiltotta a héber nyelvismeret feljegyzését arra hivatkozva, hogy a héber holt nyelv.⁵³ A hitszónoklat nyelvének statisztikája esetében csak részben követte ezt az eljárást a Statisztikai Hivatal. A zsargon, azaz jiddis nyelvűnek vallott prédikációkat minden jel szerint – mint látni fogjuk – ezúttal is a németbe számolták. A holt nyelvek (latin, ósláv, görög, héber) megnevezésétől is eltanácsolták az adatközlőket.⁵⁴ Ám a héber esetében bizonytalanabb volt a KSH: megengedte a héber nyelv beírását a kérdőívre, ha az „nem csupán a rítus nyelvüül szolgál, hanem a hitszónoklatok és temetési beszédek is tényleg héber

⁵¹ Szabolcsi Miksa: *Megjegyzések Jekelfalussy József adataihoz*. *Egyenlőség*, 1898. december 11. 3–4.; A „héber” nyelvű orthodoxok. *Egyenlőség*, 1908. január 19. 11.

⁵² Lásd: Kóvér: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*, 148.

⁵³ A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.), 497.

⁵⁴ *Statisztikai adatok kívántatnak*. *Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Archi-Diöcesis Colonicensis*, 42. évf. (1899) 13; Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 241.

nyelven tartatnak”.⁵⁵ A kérdőíveket kitöltő rabbik vagy hitközségi elnökök éltek a lehetőséggel, a Hivatal pedig nem vállalta, hogy a saját szakállára sorolja be a hébernek bevallott hitközsönoklatokat a német kategóriájába.

Ennek a több mint egy évtizeden át fennálló helyzetnek az volt a fonákja, hogy így a valóságban minden bizonnyal jiddis hitközsönoklatok két kategóriába kerültek: egy részük a németbe volt olvasztva, másik részük héber címszó alatt szerepelt. Ez a rendszer 1910-ben módosult. Ekkor egy ponton megváltozott a hitközsönoklati táblázatok nevezéktana: az addigi „héber” kategória eltűnt, és megjelent a „héber, illetőleg jargon” rovat.⁵⁶ Ez jelenthetne pusztán megnevezésbeli pontosítást is, ha a jiddis nyelvűnek vallott hitközsönoklatokat már korábban is a héberbe számolták. Ám minden bizonnyal tartalmi változást jelöl, mivel a héber nyelvű hitközsönoklatot bejelentő anyahitközségek 1909. évi számához képest az 1910-ben „héberül, illetőleg jargonul” hitközsönokló hitközségek száma megnőtt,⁵⁷ és a héberhez viszonyítva a „héber, illetőleg jargon” hitközsönoklat aránya a hitközségekben egyik évről a másikra 7,3%-kal megugrott. Ezzel egy időben a német hitközsönoklatot tartó hitközségek száma csökkent,⁵⁸ a német nyelvű zsidó hitközsönoklás aránya pedig 6,3%-kal visszaesett. Tehát a héberhez mérten a „héber, illetőleg jargon” hitközsönoklat jelentősen nagyobb szerepe döntően a német nyelv térvesztésével járt együtt.⁵⁹ Ez logikusan arra a következtetésre vezet, hogy 1909-ig a héber rovatba még csak a héber nyelvű hitközsönoklatról adatot közlő hitközségeket rendezték, míg 1910-től „a héber, illetőleg jargon” kategóriába már a jiddis nyelvet bevallókat is, amelyeket addig a német nyelvűekhez számoltak. A KSH talán azért sorolta át a jiddisnek megjelölt hitközsönoklatokat – esetleg épp az *Egyenlőség* kritikájának hatására –, hogy az adatközlést lehetőleg közelebb hozza a valósághoz, hiszen így legalább annyit elért, hogy az új megoldással a biztosan jiddis nyelvű (azaz zargon) és a feltehetőleg jiddis (azaz hébernek mondott) hitközsönoklatok egy rovatba kerültek.

A jiddis átsorolása a német kategóriájából a héber mellé azért érdekes, mert a magyar hivatalos statisztika 1941 előtt ezen az egy ponton árul el valamit arról, mennyire lehetett elterjedt a jiddisül értés, illetve az a nyelv, amit a használói jiddisként (zargonként) azonosítottak. Ha az *Egyenlőség*nek igaza volt, és az adatszolgáltatók által héberként megnevezett hitközsönoklatok is mind jiddis nyelvűek voltak valójában, akkor körülbelül az volt a helyzet, hogy az izraelita hitközségekben a hitközsönoklatoknak legalább az ötöde jiddis nyelven folyt. Az átsorolással 1909-ről 1910-re 6,3%-kal csökkent a zsidó hitközsönoklásban a német nyelv súlya a „héber, illetőleg jargon” javára.⁶⁰ Vagyis ennyi lehetett durván azoknak a hitközsönok-

⁵⁵ *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 431.

⁵⁶ *Magyar statisztikai évkönyv 1909*, 433.; *Magyar statisztikai évkönyv 1910*, 419.

⁵⁷ 1909-ben még csak 39 egynyelvű héber, valamint 18 héberül is hitközsönoklatot tartó vegyes nyelvű anyahitközséget mutattak ki az országban, míg 1910-ben már 83 egynyelvű „héber, illetőleg jargon” anyahitközség működött.

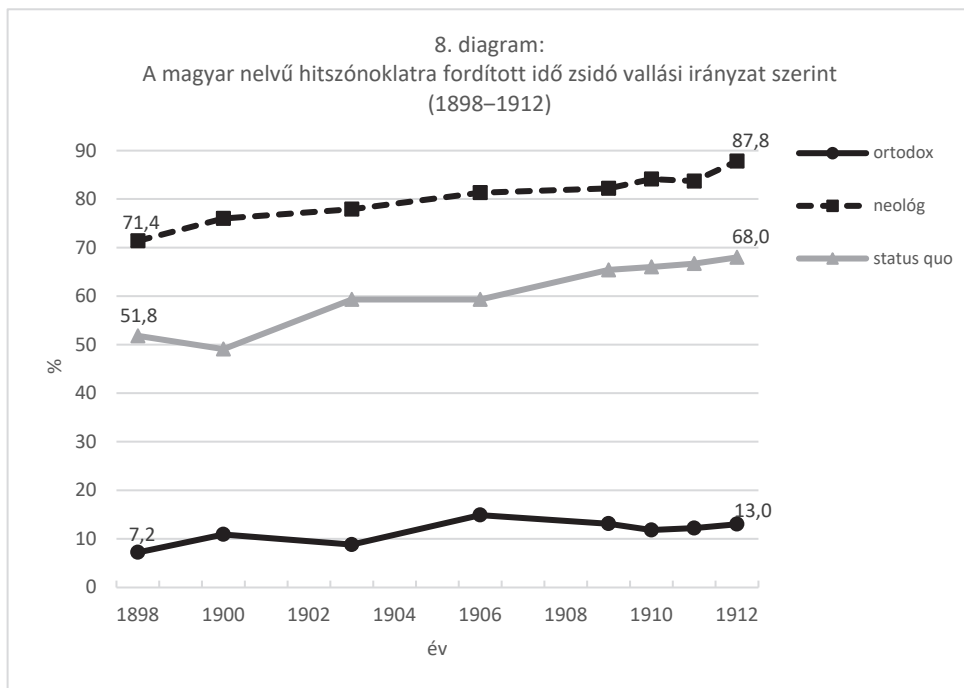
⁵⁸ 1909-ben még 188 egynyelvű német, valamint 65 németül is hitközsönoklatot tartó, vegyes nyelvű anyahitközséget mutattak ki az országban, míg 1910-ben már csak 173 egynyelvű német, illetve 46 németül is hitközsönoklatot tartó, vegyes nyelvű anyahitközség működött.

⁵⁹ A „héber, illetőleg jargon” kategória térnyerésének maradéka a magyar nyelv kárára történt a hitközségekben.

⁶⁰ Az 1909-es és 1910-es hitközsönoklati statisztika táblázatait összevetve az valószínűsíthető, hogy a németből a „héber, illetőleg jargon” kategóriába 1910-ben átsorolt anyahitközségek 1909-ben egyrészt még egynyelvű németnek besorolt hitközségek voltak, másrészt olyan német és héber nyelvűként feltüntetett hitközségek, amelyek jiddis és héber hitközsönoklatot vallottak be, így 1910-re egynyelvű „héber, illetőleg jargon” nyelvűvé léptek elő. A „héber, illetve jargon” hitközségek számát gyarapították még azok a hitközségek, amelyekben 1910-ben kezdtek el hitközsönoklatot tartani.

latoknak az aránya, amit maguk a rabbik vagy a hitközségi elnökök is jiddisnek véltek. A jiddis hitszónoklatot kivétel nélkül ortodox izraelita hitközségek vallották be, de egyébként majdnem mindig a hébert is.

A hitszónoklat nyelvének alakulását ugyanis az izraeliták esetében vallási irányatonként is megfigyelhetjük (8. diagram). Mert ugyan az egyéneknek a hivatalos statisztika – állami óhajra – nem engedte meg, hogy pontosítsák, melyik vallási frakcióhoz (ortodox, neológ, *status quo ante*) tartozó zsidók,⁶¹ a hitközségek számára előírta. Nos, a legmagyarabb a neológ zsinagógák élete volt: a hitszónoklatok mintegy héttizede hangzott el magyarul 1898-ban, és 1912-re már közel kilenctizede. Az ortodox hitközségeknek csak töredéke volt magyar nyelvű, de itt is lendületesen zajlott a magyarosodás, ám még így is csekély maradt 1912-ig a magyar nyelv súlya: 7%-ról indult a magyar hitszónoklat aránya, és sohasem érte el a 15%-ot. A leggyorsabban azonban az összes felekezet közül, tehát a keresztnény vallásokat is figyelembe véve, a *status quo ante* irányzat magyarosodott. Így 1898-ban már a neológoknál volt a harmadik legmagyarabb a hitszónoklat az összes felekezet közül. 1903-tól pedig a *status quo* zsidó hitközségé lett a negyedik helyezés ugyanebben a versenyben.

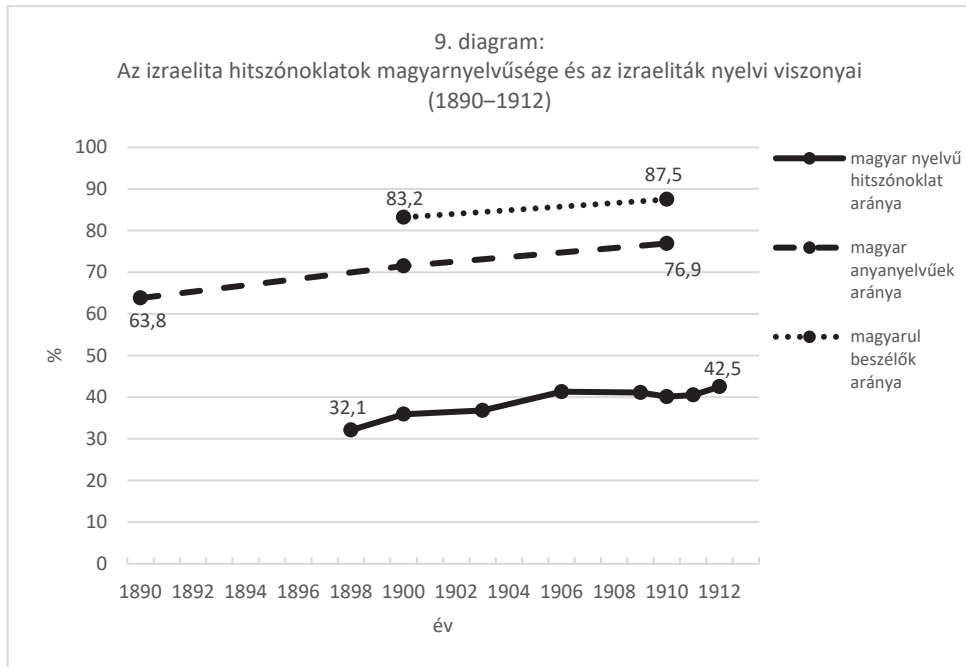

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzet forrásait.

Jekelfalussy azonban ügyet sem vetett mindarra, amit eddig a zsinagógai nyelvhasználatról elbeszélünk, sőt nem is észlelhette a zsidó hitközségek magyarosodási elsőségét, hiszen még csak egy év hitszónoklati statisztikáját ismerte 1898-ban. Egyedül arra figyelt az izraelitákról értekezve, hogy az ő esetükben volt messze a legszélesebb a szakadék a népszámlálások anyanyelvi (illetve beszélt nyelvi) statisztikája és a hitszónoklati adatsor, tehát az templomon,

⁶¹ Bolgár: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság?*, 66–67.; Bolgár: *Ortodox és status quo zsidók egy kisvárosi gimnáziumban*, 160–162.

illetve a zsinagógán kívül használt és a szószékről hallott nyelv között: mintegy 35%-kal nagyobb hányad vallotta magát az izraeliták közül magyar anyanyelvűnek, mint amekkora a magyar nyelvű hitszónoklat részaránya volt (9. diagram).

Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

Jekelfalussy József úgy vélekedett, ekkora különbség, ilyen súlyos ellentmondás már csak úgy magyarázható, ha feltételezzük, a két adatsor közül az egyik valótlan. És mivel a cenzusokon egyénileg bementett nyelvi viszonyok tényleg bizonytalanabb hitelűek, mint a hitéleti statisztika lelkészi adatszolgáltatáson nyugvó adatai, logikusnak látszóan következtetett arra, hogy a hitszónoklati statisztika leleplezi a zsidók szélesebb magyarosodásáról tudósító anyanyelvi adatok hamisságát, azaz bizonyára nem a rabbik vezették félre a Statisztikai Hivatalt, hanem a zsidók tömegei füllentettek a népszámláláskor: valójában nem a magyar volt az a nyelv, amit „legjobban és legszívesebben beszéltek”. Vagyis az izraeliták közül sokaknak nem a magyar volt igazából az anyanyelvük,⁶² csak állították, hogy az. Magyarosodásuk csupán felszínes volt, „nem hatotta át az egyének belső világát”.⁶³

A magyarosodás-kritika kritikája

Vajon helytálló volt-e Jekelfalussy József értelmezése? Tényleg azt jelentik-e egymás mellé helyezve a hitszónoklat nyelvére és a népesség nyelvismeretére vonatkozó adatok, amit ő

⁶² A századfordulótól definiálta így az anyanyelvet a magyar hivatalos statisztika (*A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 1911 43., 460–461., 465. 497.; Kövér: „*Statisztikai asszimiláció Magyarországon, 1225–1226*).

⁶³ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 816.

kiolvasott belőlük? És ami ezzel egylényegű: alátámasztható-e a magyarosodást kudarc-történetnek látók nézete a zsidók csökevényes magyarságáról? Egyáltalán nem!

Először is, vegyük észre, hogy egészen önkényes eljárás volt Jekelfalussytól a hitszónoklati és a népszámlálási adatok közti kisebb eltérés miatt az egyházakat hibáztatni a maradiságukért, egy nagyobbért pedig a híveket a nagyotmondásukért. Semmilyen előre rögzített mércéje nincs annak, mekkora differencia esetén hihető még, hogy az emberek a templomban más nyelvű prédikációt hallottak, mint amilyen a templomon kívül tereferéltek, és mekkora különbség esetén vehető már biztosra, hogy ezek az emberek lódítottak, amikor a nyelvtudásukról faggatta őket a népszámlálás.

Másodszor és főleg, Jekelfalussy ott hibázott óriásit, hogy két olyan adatsort vetett össze, amelyek esetében a megfigyelés alapegysége eltérő. A hitszónoklati statisztika anyaegyház- és anyahitközségeket mutatott ki, ellenben az anyanyelvi statisztika egyéneket. Vagyis a hitszónoklati statisztikában az, hogy a százezres nagyságrendű taglétszámmal bíró⁶⁴ Pesti Izraelita Hitközségben mi volt a zsinagógái nyelv, épp annyit számított, mint az, milyen nyelven zajlott a hitszónoklat Tiszabőn, ahol jó, ha megvolt a minján.⁶⁵

A nagy gyülekezetek a városokban voltak,⁶⁶ ott sok ember hallgatott egy hitszónoklatot. A magyarosodás, mint a Központi Statisztikai Hivatal számos alkalommal kimutatta,⁶⁷ a városokban zajlott nagy lendülettel. Következésképp egy egyház tipikusan nagy, elmagyarosodott városi és sok kis, más nyelvű falusi egyházközségből állt össze. Vagyis a magyar nyelvű hívek igényeit – számukhoz képest – kevés hitszónoklattal ki lehetett elégíteni, a nem magyarokét – létszámukhoz képest – sokkal. Ez pedig azzal kellett járjon, amit Jekelfalussy megfigyelt: a hitszónoklatoknak kisebb része volt magyar, mint a híveknek. A messze legurbanizáltabb felekezet Magyarországon a zsidóság volt,⁶⁸ ezért nem meglepő, hogy náluk volt a legnagyobb az eltérés a népszámlálások anya- és beszélt nyelvi, illetve a hitéleti statisztika hitszónoklati adatsora között.

⁶⁴ Komáromi Sándor: *A három oszlop*. Magyar Zsidó Almanach, 1. évf. (1911) 230.; Zeke: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között*, 248., 259–260.; Löwenheim: *Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttéréről*, 17–18.

⁶⁵ Minján: tíz felnőtt zsidó férfi. A minimális létszám, amely mellett bizonyos zsidó szertartások elvégezhetők. A tiszabői hitközség taglétszámára lásd: Újvári (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*, 897.; Frojimovics–Schweitzer (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április*, 703.

⁶⁶ Lásd például a református egyház esetében erre: Hegedűs (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1911. évre*, 7.

⁶⁷ Például: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása*, 88*–90*; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*, 69*–70*; Keleti: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880 évi népszámlálás alapján*, 18–20.; Jekelfalussy: *Tanulmányok népünk életviszonyairól*, 362–363.; Vargha: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt*, 264–266.; Vargha: *A magyarság félszázados fejlődése*, 417–419., 440–449.; Kovács Alajos: *Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnése óta*. Budapesti Szemle, 177. köt. (1919) 506. sz. 104–107.

⁶⁸ 1900-ban az izraelita polgári népesség 45,2%-át, 1910-ben a teljes zsidó vallású népesség 50,8%-át számlálták meg jogilag városnak minősülő településen, vagyis a székesfővárosban, törvényhatósági jogú városban, illetve rendezett tanácsú városban. A második legurbanizáltabb felekezet a református volt: 1900-ban polgári népességük 22,2%-a, 1910-ben teljes népességük 24,3%-a volt városlakó. Lásd: *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész*, 98–99; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész*, 1920. 110–111.

Annak megértéséhez tehát, hogy a templomi és zsinagógái élet kisebb mértékben volt magyar nyelvű, mint amilyen arányban a hívek magyar anyanyelvűek voltak vagy magyarul tudtak, semmi szükség nincs arra a feltételezésre, hogy az egyházak a magyarosodás akadályozói voltak, a zsidók magyarosodása pedig felületes volt.

Befejezés

A hitszónoklati statisztika azt mutatja meg, hogy a keresztény egyházközségek élete komótosan magyarosodott a 19. század végén és a 20. század elején. A zsidó hitközségeké ellenben, hozzájuk képest, rohamosan – tekintet nélkül arra, hogy a három közül melyik zsidó vallási irányzathoz tartozott egy hitközség.

A Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, Jekelfalussy József 1898-ban mégis úgy mutatta be az eredményeket, mintha épp a zsidóság lenne a leggyengébb láncszem abban a nagyszabású projektben, amely során Magyarországnak végül kulturálisan egyneművé, egységesen magyar etnikumúvá kell válnia.

Jekelfalussy értelmezése azonban csak látszólag nyugodott empirikus megfigyeléseken. Valójában éppen az történt, hogy az antiszemita beszédmódban hajtogatott elképzelés arról, hogy a zsidókon csupán külső máz a magyarság, beférkőzött az empirikus kutatásba, és megakadályozta az adatok észszerű értelmezését. A zsidó magyarosodás balsikerének diskurzusához a hitszónoklati statisztika elemzése útján sem sikerült megtermelni az érvényes alátámasztást.

Ám akkor is az történt, ami többnyire manapság is szokott: senki sem gondolta végig, amit olvas, vagy amit ő maga is beszél. Hiába rajzolták ki az adatok a zsidó hitközségek gyors magyarosodásának folyamatát, és hiába mutattak rá, hogy a neológ és a *status quo* hitközségek kiemelkedően nagy hányadában volt magyar a szószék nyelve, mindez csak az ügyben erősen elkötelezett neológ sajtónak tűnt fel.⁶⁹ Egyébiránt a hitszónoklati statisztika szerény visszhangja sohasem kritizálta, sőt rendre átvette a Jekelfalussy-féle módszert: magától értetődőnek vették, hogy a hitszónoklat nyelvről az adatokat a népszámlálások anyanyelvi statisztikájához viszonyítva kell kifagatni. Így jártak el a témáról író újságírók,⁷⁰ még a neológ sajtó is,⁷¹ és így elemezte a számokat a statisztikai évkönyvek adatait évről évre elbeszélésbe foglaló kormányjelentés is.⁷² És még az is lehet, hogy Szekfű Gyulának is rémlett erről valami, amikor a *Három nemzedéket* írta.

⁶⁹ Szabolcsi: *Megjegyzések Jekelfalussy József adataihoz*, 4–5; *Hitszónoklataink nyelve*. Egyenlőség, 1904. október 30. 12.; Komáromi Sándor: *Statisztikai apróságok*. Egyenlőség, 1908. január 12. 8.; Komáromi Sándor: *A kormány jelentése*. Egyenlőség, 1912. december 29. 10.; *A „héber” nyelvű orthodoxok*, 12.

⁷⁰ *A magyarság vegyesajkú hitközségeiben*. Magyarország, 1899. április 1. 6–7.; Tóth Béla: *A templomok*. Pesti Hírlap, 1901. április 6. 5.; Homola István: *Az ország 1903. évi egyházi és valláserkölcsi közállapotai*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1905. március 5. 151.; Homola István: *Az egyházak hitszónoklati nyelve*. Evangélikus Lap, 1911. március 25. 6.; Homola István: *Az ország 1909. évi egyházi és valláserkölcsi közállapotai*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. február 4. 70–71.; Vargyas Endre: *A budapesti templomok magyarsága*. Budapesti Hírlap, 1906. augusztus 22. 11.; *Áttérések és hitszónoklatok*. Pesti Hírlap, 1908. január 9. 13.; B. J.: *Magyarország közoktatásügye az 1909. évben*. Sárospataki Református Lapok, 1911. március 26. 116.

⁷¹ *Hitszónoklataink nyelve*, 12.

⁷² *A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 292–293.; *A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 317.; *A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 310*–311*; *A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 310*–311*.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- 12 Röpirat, 1882.
 Alkotmány, 1901.
 Budapesti Hírlap, 1906., 1912.
 Budapesti Szemle, 1884., 1919.
 Egyenlőség, 1898., 1904., 1908., 1912.
 Egyházi és Iskolai Lap, 1905.
 Evangélikus Lap, 1911.
 Magyarország, 1899.
 Magyar-Zsidó Szemle, 1906.
 Nemzet, 1882.
 Pesti Hírlap, 1891., 1901., 1908.
 Pesti Napló, 1895.
 Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912.
 Sárospataki Református Lapok, 1908.

Az 1898. évi hivatalos statisztikai munkaterv: Báró Dániel Ernő kereskedelemügyi m. kir. miniszternek a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1898. évi tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése. In: Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. X. kötet. Budapest, 276. számú iromány, 1897. 101–219.

Az 1932/33. évi hivatalos statisztikai munkaterv: A m. kir. miniszterelnöknek az 1932/33. évi hivatalos statisztikai munkaterv tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. III. kötet. Budapest, 206. sz. iromány, 1932. 1–477.

Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika.* Budapest, 1903.

Bekszics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra.* Budapest, 1883.

Buday László: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata.* Budapest, 1901.

Hegedűs János (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetlen névtára az 1911. évre.* Budapest, 1911.

Jekelfalussy József: *Statisztika és logika.* Nemzetgazdasági Szemle, 15. évf. (1891) 946–952.

Jekelfalussy József: *Még egyszer a statisztika és logika.* Nemzetgazdasági Szemle, 16. évf. (1892) 54–60.

Jekelfalussy József: *Értelmiségünk és a magyarság.* Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 18. évf. (1894) 5. sz. 501–526.

Jekelfalussy József: *Nemzetiségi viszonyok.* In: uő (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe.* Budapest, 1896. 368–378.

Jekelfalussy József: *Az egyházpolitikai törvények hatása.* Közgazdasági Szemle, 22. évf. (1898) 12. sz. 799–816., 882–890.

Komáromi Sándor: *A három oszlop.* Magyar Zsidó Almanach, 1. évf. (1911) 230–231.

Kormányjelentés 1898: A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1899.

Kormányjelentés 1900: A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1901.

Kormányjelentés 1903: A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1904.

séről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, 338;* *A m. kir. kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, 381*.* A kormányjelentés szerkesztésének procedúráját a kereskedelemügyi miniszter 8339/1897. K. M. eln. rendelete mutatja be (*A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. [1871–1911.], 16.*).

- Kormányjelentés 1906: A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1907.
- Kormányjelentés 1909: A m. kir. kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1910.
- Kőrösi József: *Statisztika és logika. Egyúttal válasz Jekelfalussy úrnak.* Budapest, 1891.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VI. 1898.* Budapest, 1899.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VIII. 1900.* Budapest, 1901.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XI. 1903.* Budapest, 1904.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIV. 1906.* Budapest, 1907.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1907.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVII. 1909.* Budapest, 1910.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)* Budapest, 1911.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVIII. 1910.* Budapest, 1911.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIX. 1911.* Budapest, 1912.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX. 1912.* Budapest, 1913.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1916.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Budapest, 1920.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Budapest, 1882.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országaiiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.* Budapest, 1893.
- Statisztikai adatok kívántatnak. Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Archi-Diocesis Colocensis,* 42. évf. (1899) 13.
- Vargha Gyula: *Népünk mozgalma a népszámlálás adatai szerint.* Nemzetgazdasági Szemle, 19. évf. (1892) 3. sz. 185–207.
- Vargha Gyula: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt.* Nemzetgazdasági Szemle, 20. évf. (1893) XVII. sz. 254–278.
- Vargha Gyula: *A magyarság félszázados fejlődése. Közgazdasági Szemle,* 26. évf. (1902) 6. sz. 409–449.

Szakirodalom

- Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence.* Cambridge, 1991.
- Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Budapest, 1896.
- Bolgár Dániel: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságban belül a dualista korszaktól a holokausztig.* Egyháztörténeti Szemle, 20. évf. (2019) 3. sz. 59–83.
- Bolgár Dániel: *Ortodox és status quo zsidók egy kisvárosi gimnáziumban (Gyöngyös, 1933–1944).* In: Búr Gábor – Pál István – Székely Gábor (szerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves.* Budapest, 2019. 158–174.

- Bolgár Dániel: *Zsidók és nem zsidók számokban. Statisztikai adattár (1867–1944)*. (Kézirat.) 2022.
- Bolgár Dániel: „Kevert fajúvá akarunk válni!” Derülátó fajkeveredési fantáziák nálunk és más nemzetknél. *24.hu*
- Bolgár Dániel: *A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlatja*. In: Bolgár Dániel – Koloh Gábor – Kulcsár Beáta (szerk.): *Hitel és hit. Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére*. Budapest, 2022. 187–201.
- Dávid Zoltán: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*. Valóság, 23. évf. (1980) 8. sz. 87–101.
- Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860*. Budapest, 2000.
- Frojmovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Budapest, 2008.
- Frojmovics Kinga – Schweitzer József (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. (B)*. Budapest, 1994.
- Kalmár Ella: *Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út) 1*. Kaleidoscope, 9. évf. (2018) 17. sz. 135–145. DOI: <https://doi.org/10.17107/kh.2018.17.135-145>
- Kalmár Ella: *Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út) 2*. Kaleidoscope, 10. évf. (2019) 18. sz. 38–50. DOI: <https://doi.org/10.17107/kh.2019.18.38-50>
- Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. Történelmi visszatekintés*. In: uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Tanulmányok. Budapest, 1997. 151–195.
- Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880 évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1881.
- Konrád Miklós: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza*. Századok, 152. évf. (2018) 1. sz. 31–60.
- Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2001. 9–186.
- Kövér György: *„Statisztikai asszimiláció” Magyarországon, 1880–1910*. Századok, 150. évf. (2016) 5. sz. 1221–1258.
- Kövér György: *A magyarországi zsidóság története (1780–1918)*. In: Róna Tamás – Mezei Mónika (szerk.): *A magyarországi zsidóság története*. Budapest, 2018. 41–60.
- Lajtai Mátyas: *Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon*. Statisztikai Szemle, 98. évf. (2020) 6. sz. 547–572. DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0547>
- Löwenheim, Avigdor: *Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttéréről*. Múlt és Jövő, 4. évf. (1993) 3. sz. 10–21.
- Pakot Levente: *Az 1880-as népszámlálás. A hivatalos nemzetiségi statisztika intézményesülésének kezdetei a dualizmus kori Magyarországon*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 2010. 335–376.
- Rózsa Dávid (szerk.): *Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig*. Budapest, 2014.
- Silber, Michael: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Jacob Katz (ed.): *Toward Modernity. The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, 1987. 107–157.
- Sohajda Ferenc: *Nemzet, nemzetiség, néptörzs. Az 1850–1851-es népszámlálás nemzetiségi nomenklatúrája és tudományos reprezentációi*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 2010. 315–333.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934.

Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I–II. rész.* Budapest, 1983.

Újvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon.* Budapest, 1929.

Zeke Gyula: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között.* In: Schweitzer József (szerk.):

Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve, 1992–1995. Budapest, 1995. 241–261.

DÁNIEL BOLGÁR

Superficial Assimilation? The Language of Sermons in Old Hungarian Statistics

Hungarian censuses started surveying linguistic competences in 1880. Data showed that the rate of Hungarian-speakers had been increasing among the population. This process was by far the fastest in the Jewish community. The official and proper interpretation of the linguistic data before World War I was that the country is becoming more Hungarian, with special emphasis on the success story of the acculturation of the Jewish population. However, there were some who believed that the assimilation of the Jews was a failure: they perceived it to be factitious and superficial. After World War I, this interpretation became part of the mainstream.

However, this narrative of failed assimilation was not supported by any substantial empirical data, except the accounts regarding the language of sermons, published by the Central Statistical Office between 1897 and 1912. These statistics revealed that the language of Christian churches is changing at a glacial pace, while that of the synagogues is becoming Hungarian really fast. However, the director of the Central Statistical Office, József Jekelfalussy, followed by many of his contemporaries, interpreted the data to mean the exact opposite. Jekelfalussy compared the data on sermons with the census statistics about native languages, to verify that the censuses could be believed, and the country was indeed becoming more Hungarian. Therefore he noticed that rate of Hungarian sermons in synagogues was much smaller than the percentage of Jews who declared their native language to be Hungarian. Jekelfalussy concluded that Jews lied en masse about their mother tongues, and their linguistic assimilation had been superficial. The study argues that Jekelfalussy's interpretation was based on a severe methodical error, and therefore false, but this was not identified by his contemporaries.